

Korszakhatár – információs világ – hanti írásbeliség (2002)

Első közlés: Рубеж эпох – мир информации – хантыйская графика. In: Рябчикова З. С., Надь Каталин, Дмитриева Т. Н. (ред.): С любовью и болью...: к 60-летию Евы Шмидт. Ханты-Мансийск: Полиграфист, 2008. 51–79.

I.

Ebben a tanulmányban megpróbálok általános képet adni azokról a fő tényezőkről és egymás közti viszonyaikról, melyek a jelenben (és a jövőben) hatnak a hanti kultúrára és írásbeliségre. A hanti fonológia és hangjelölés konkrét kérdéseire kisebb mértékben fogok kitérni, hiszen ez nem az én szakterületem, és egyébként is úgy vélem, hogy a hangjelölés kérdéseiről jobb, ha maguk az anyanyelvi beszélők döntenek.

1. Az évezredforduló dinamikájáról

A világban jelenleg két dialektikusan ellentétes tendencia hat, mely változásnak mi is a részesei vagyunk. Az egyiket „unifikációnak, azaz egységesítésnek” lehet nevezni – ez a változás normatív jellegű, a jövőre vonatkozik, új struktúrák kialakulását hozza magával. Azok, akik hatni tudnak a jövőbeli fejlődési irányokra, ellenőrzésük alatt tartják és egységesítik azokat, akiknek erejét nemcsak meghaladja területük kiszélesítése, hanem egyre inkább nehezükre esik egy önálló rendszer fenntartása. A globalizáció ennek a tendenciának csak egyetlen konkrét megnyilvánulása. Az ezzel ellentétes tendenciát „identifikációnak, önazonosításnak” lehet nevezni. Annak érdekében, hogy a jövőben bármely szinten létezni lehessen, mindenkinek újra fel kell ismernie a saját identitását, azt az alapot, mely minden változás ellenére állandó marad, melyre építeni lehet a szükséges struktúrákat. Az önazonosítás folyamata kapcsolatban van a korábbi korszakokkal, tükrözi a kínálkozó lehetőségek törvényszerűségeit és az eredmények értékes voltát. Magától értetődik, hogy mindkét tendencia bármikor megjelenhet, de korszakhatáron mindkettő döntő jelentőségűvé válik. Mivel az egyoldalúság mindig veszélyes, nem az győz, aki elszántabban készül a jövőre,

hanem az, aki megtalálja a két tendencia egymásra hatásának optimális változatát. Ebben az esetben a jövő egyszerűen a korábbi identitás kifejezésének új formája.

2. Az információ világáról

Az információ, azaz (új) ismeret valamiről bizonyos időben, ugyanolyan alapvető feltétele a létezésnek, mint például az élő organizmusok anyagcseréje. Világos ügy: ha nem tudjuk, hogy miért és hogyan legyünk, akkor inkább ne legyünk. Az információ a létezés miatt szükséges, és a maga részéről az információnak is szüksége van a saját létezésére, másként felvillan és abban a pillanatban ki is huny. Mihelyt felvillan egy információ, egy új hír valamiről, azonnal megjelenik a feladat is: hogyan hosszabbítsuk meg az életét, és hogyan adjuk tovább. Következésképpen, a világban nagy mennyiségű eszköz, „rejtjelező” rendszer jött létre az információ megőrzésére és továbbadására. Minden sejtünk „tudja” például, hogy mikor, hogyan működjék – ennek a „tudásnak” a kezdete a gének bonyolult kódjában van elrejtve. Így bármely rendszert, melyben az információ szimbólumok, jelek segítségével adódik tovább, felfoghatunk úgy, mint egy különleges „nyelvet” – ezt is meg lehet tanulni, megfejteni, lefordítani, mint az emberi nyelvet.

2.1. Jelrendszerek, nyelvek

Az ember létrehozott magának egy különleges rendszert, a nyelvet. Ebben a fogalmak olyan jelek segítségével fejeződnek ki, melyek különböző hangok, azaz fonémák kapcsolataiból állnak. A nyelv természetesen a tartalomnak csak a külső héja, kifejezési formája, amit át lehetne adni más, sőt mélyebb szimbolikával is. Az emberi nyelv különlegessége abban rejtőzik, hogy az elemek mind a tartalmi (az értelem), mind a formai (a hangsor) tekintetében önállóan működnek egy őket összekapcsoló társadalmi meg egyezés segítségével, és a többi jelrendszerhez képest páratlanul gazdag változatosságra tesznek szert. Így a gondolkodás és a nyelv kölcsönhatásának eredményeként létrejött a világ önálló, másodlagos modelláló rendszere, mely képes megemelkedett sebességgel fejlődni és absztrahálódni, azaz elszakadni a szükségtelen momentumoktól.

A nyelvi érintkezés során előbb-utóbb megjelent annak az igénye, hogy a szóban átadott információt pontosabban és huzamosabb ideig őrizze meg

az ember, mint amennyire az a hallgató emlékezetében fennmarad. Különböző írásrendszerek jöttek létre. Azok, melyek a tartalmi oldalból indulnak ki, rengeteg jelet kénytelenek használni a fogalmak jelöléséhez, viszont a nyelv külső megjelenésében (a hangalakban) megnyilvánuló különbségeket ez a rendszer nem veszi figyelembe. Ellenben, ha a külső oldalt vesszük alapul, azaz a hangzást, akkor néhány tucat jel elegendő a gazdaságos megoldásra. Itt az egyes hangok jelölése terén tapasztalt sokféleség okoz gondot. Az írásbeliségnek ez a típusa később széles körben elterjedt. Természetesen a nyelvi jelenségeket lehetetlen egy az egyben átadni írásban, de bármely esetben a döntő tényező ***a társadalmi megegyezés, az egyetértés, mely meghatározza, hogy mit milyen minőségben kell felfogni.***

2.2. Az információ és a tudomány

Amikor az absztrakt nyelvi gondolkodás összekapcsolódott az információ életét meghosszabbító írással, ez elvezetett a megismerésnek egy speciális rendszeréhez, az információ kezelésének „professzionális” módjához, a ***tudományhoz***. A tudománynak saját, különleges törvényei vannak (legalábbis ideális helyzetben), ezek a következők: a tárgy pontos meghatározása, az információ megszerzésének és ellenőrzésének egyértelmű szabályai, valamint használatának megengedett módjai. Minden tudományterületnek megvan a maga nyelve, pontos terminológiája és saját másodlagos jelrendszere, mely a valóság minél elvontabb tükrözését teszi lehetővé (ilyenek például a természettudományokban a képletek). A „nyugati” típusú tudományt egyáltalán nem a passzív megismerés jellemzi, inkább az a törekvés, hogy minél gyorsabban hasson a valóságra. Ennek eredményeként az elmúlt évszázadban a Föld lakosságának jelentős részénél ez vált a világnézet alapjává. A tudomány különleges figyelmet igényel, hiszen azóta, hogy az információs szféra vezető hatalommá vált, az emberiség fejlődésében ez foglalja el az egyik kulcspozíciót. A világ bármely jelenségét addig a szintig lehet reálisnak és perspektivikusnak elfogadni, amíg a tudomány és a másodlagos információs szféra tükrözni képes – igaz, hogy ez az elv nem mindig jelenik meg közvetlenül.

Nem hiába van a tudománynak hatalmas jelentősége. Kezdetben az írás és a képletek jelentette sajátos jelrendszereivel tűnt ki, de a 19. század végétől hihetetlenül gyorsan fejlődtek a különböző hordozókon történő valóságtükröző rendszerek: a fényképezés és a vizuális sokszorosítás egyéb eszközei, a hang- és filmfelvételek meg ehhez hasonlóak. A dolog nem állt meg az egyszerű másolásnál, elkezdődött magának az emberi gondolkodásnak a modellálása

– megnyílt a számítógép világa. A mesterséges visszatükrözés és a valóság modelljei maguk is változékonyak: a létrehozáskor és később jelentősen lehet őket variálni, ezáltal a valóságnak olyan képe jelenik meg, mely valójában nem létezik, de az emberi tudatban (vagy a digitális tudatban???) lehetséges, virtuális világ. Az a szféra, mely megsokszorozza és visszaadja az információt, rohamosan fejlődik (ez a tömegkommunikáció, az internet, az oktatást és a tudományt szolgáló adatbázisok stb.), és egyre inkább kapcsolódik az emberhez. A földgolyót a mesterséges információ vastag takarója fedi. A szükséges időben rálelni a megfelelő információra – ebben már valóban ott rejtőzik a hatalom csírája.

2.3. Az információ és a 20–21. század fordulójának etnikai folyamatai

Minden jelenség, mely kapcsolatban van témánkkal (hanti etnikum, nyelv, kultúra, írás, oktatás), már nemcsak a hétköznapi térben létezik, hanem „párhuzamos élete” van az információs modellekben. Egyszerű esetben az elsődleges (hétköznapi) és a másodlagos (információs) létezés harmonikus viszonyban van, de vannak más esetek is. A kisebb etnikumoknál az elsődleges és a másodlagos szférák elválhatnak és eltávolodhatnak egymástól. Ettől függetlenül nem kétséges, hogy a létezés elengedhetetlen feltétele, hogy birtokoljuk a reális információkat és a velük való bánásmód eszközeit. A tudománynak mint a „leghitelesebb” információ létrehozójának presztízse világszerte nő. Ezzel kapcsolatban két megjegyzést érdemes tenni. Egyrészt bármely „tudományosságra” való utalás növeli az állítás súlyát attól függetlenül, hogy ugyanazzal a tudományos módszerrel teljesen más eredményhez is el lehet jutni, és magának a „tudományosságnak” a színvonalát általában nem könnyű ellenőrizni. Másrészt a kis népek esetében a tudomány egyre inkább úgy jelenik meg, mint az etnikus lét realizációjának sajátos terepe. Nemcsak arról van szó, hogy a tudomány szorgalmasan foglalkozott ezeknek a népeknek a tanulmányozásával, sőt nem is csak egyszerű kíváncsiságból, hanem a jobb együttműködés céljával. Eljött az az idő, amikor a kis népek képviselői, amelyeknek egyre nehezebb saját „etnikus világukban” élni, lehetőséget kapnak arra, hogy etnikus mivoltukat a tudomány (és a művészet) szolgálatába állítsák. A tudomány egyik sajátossága a „korridor” funkció, azaz törvényes kijáratot biztosít az etnikus szférából a nagyvilágba és fordítva, botladozó identitás esetén lehetővé teszi a visszatérést is a gyökerekhez. Eközben természetesen a „tudományt” nem a civilizált társadalom kritériumai szerint kell érteni, hanem abban

az értelemben és jelentésben, melyet maga az etnikum ad neki. Ősi kulturális szinten ez kapcsolatban van a „tudás” és az „írás” mitikus előképeivel – nyilvánvaló jeleként annak, hogy enélkül nem boldogul az ember semmilyen szinten.

Nem véletlen, hogy az évezred határán az etnikumok többségénél óhatatlanul megtörténik az önazonosítás a „megismerés – összehasonlítás – választás” útján. Jellemző, hogy azok a formák, melyekben ez a folyamat végbemegy, valamint az információ egy része általában új (néha teljesen idegen), de az információ másik része és maga a döntés az etnikum sajátja. A szubsztrátum-típusú népeknél, amelyeknek az etnicitása nehezen megvalósítható, csak a velük született kollektív tudatalattit („az ősök emlékezetét”) lehet eredetinek tartani, valamint a korai gyermekkori emlékek rétegét – feltéve, ha a gyermekkor hazai környezetben zajlott. Minden ezt követő meghatározó tényező (nevelés, oktatás, munkahely, életmód, nyelv, kultúra, vallás, tudomány stb.) történetileg fejlődött ki más etnikum(ok) körében. De mivel a pszichikum az önazonosságra épül, az ember kész elfogadni bármilyen információt bármilyen formában, összehasonlítani bármely közösségeket annak érdekében, hogy megtalálja a „sajátját”. Úgy tűnik, minden „nem-a-miénk” végeredményben mindenképpen a „miénk”. Igaz, hogy néha olyan sok újdonság zúdul ránk, hogy ez már nem illik bele semmilyen kategóriába. Ha megnézzük az őslakos népek társadalmi-politikai mozgalmait és viharos kulturális aktivitását, nem nehéz követni az önazonosítás folyamatának új formáit. A nemzeti tudomány az új identitás megformálásának erőteljes eszköze. Ezzel pedig visszaérkezünk az etnikus nyelv és írásbeliség kérdéséhez.

2.4. Etnikum, nyelv, írásbeliség

Az etnikus nyelv értékéről leginkább azok a népek tudnának beszélni, amelyek már elveszítették a nyelvüket, és érdemes lenne odafigyelni rájuk azoknak, akiket a közeljövőben hasonló sors fenyeget. Ebből a szempontból a nyelv következő funkciói fontosak:

1. Információcsere bizonyos közösségek belül.
2. A világ modellálása – „kódolása” – és a korábbi tapasztalatok megőrzése.
3. A közösség önálló információs tere.
4. Az 1–3. funkciók újratermelésének lehetősége.

Egyszóval a nyelv **önálló, teljes világ a tudatban, mely elméletben semmi mástól nem függ magán a tudaton kívül**. Más dolog, hogy a tudat a maga

részéről számos feltételtől függ, melyek rajta keresztül hatnak a nyelv állapotára és működésére.

Az ún. „fiatal írásbeliségű” nyelvekből, mint a hanti nyelv is, sok ezer létezik a világban, és mindegyikük nagyon kritikus állapotban van. A hanti esetében a nyelv funkcionálásának fenti ideális képletét egy egész sor feltétel korlátozza:

- a hanti nyelv beszélői (kevesebb, mint 15 000 fő) kisebb szigeteken élnek a másfél milliányi főt számláló más nyelvű, bevándorolt lakosság közé keveredve;
- a kétnyelvűség miatt a fiatalabb nemzedék körében meredeken csökken az anyanyelv aktív használata;
- a nyelvjárási megosztottság megnehezíti a különböző csoportok kommunikációját – a távolabbi nyelvjárásokat nem lehet megérteni;
- gyakorlatilag nem léteznek nyelvi (nyelvjárási) és helyesírási normák;
- egyelőre nincs adekvát iskolai oktatás, nincsenek információs fórumok;
- az anyanyelvű írásbeliség teljes hiánya miatt az olvasni tudás még az értelmiség körében is megragadt a gyermekkori szinten stb. ...

Egy ilyen felsorolás után a pesszimista azt mondhatja: „Miért pazaroljuk erőnket egy felesleges ügyre?” A dolgok állása viszont lehet, hogy éppen fordítva van.

Jelenleg az egymással szoros közelségben élő csoportok között viszonylag sokan vannak középkorú és fiatalabb anyanyelvi beszélők, akik hagyományos környezetben sajátították el a nyelvet. Ebben a fázisban a nyelv még meg tud felelni a fenti funkcióknak. Mindenki számára világos, hogy az 1–3. funkciók már nem tudnak megjelenni eredeti, tiszta formájukban, viszont még inkább megnő a 4. funkció jelentősége, **azaz a nyelv képessége, hogy másodlagosan létrehozza a saját funkcióit és mindazt, ami őt magát létrehozta.** Éppen manapság kell feltétlenül foglalkoznunk a nyelvvel, és egyáltalán nem véletlen, hogy az összes „aktív” nyelvjárás beszélői között vannak emberek, akiket érdekel az anyanyelv ügye. Még akkor is, ha kevés lehetőségük van hantiul beszélni saját közegükben, fontos szerepet játszik életükben a nyelv, akár mint kutatásuk vagy önmegvalósításuk tárgya, az oktatás vagy a művészi kifejezés terepe. Ilyen emberek vesznek részt ezen a szemináriumon¹. Minden nappal nő az érdeklődés nemcsak a külső körülmények

¹ „Hanti írásmód és helyesírás” nemzetközi tudományos-gyakorlati szeminárium (Belojarszkij, 2001. március 26–április 1.)

miatt, például azért, mert a nemzetiségi intézményekben új munkahelyek keletkeztek, vagy mert a tudományos világ figyelme az északi őslakos népek irányába fordult – ennek mélyebb oka is van.

Az anyanyelv védelme, a nyelvi normák és a helyesírás áttekintése – ez a nagy sorsfordulókra jellemző jelenség. Manapság a legfejlettebb népeknek is foglalkozniuk kell ezzel a kérdéssel. Az új fogalmak és a kölcsönszavak bármelyik nyelvben elérhetnek egy kritikus mennyiséget, és ami az írást illeti, a következtelen helyesírás komolyan megzavarhatja a számítógépes programokat. Tehát mindenképpen el kell végezni ezt a munkát. A különbség csak abban van, hogy a fiatal írásbeliségű népeknek most kell eljutniuk azokhoz a standardokhoz és kompromisszumokhoz, melyek más népeknél több száz évvel ezelőtt kialakultak.

A konkrét társadalmi körülményektől és az egyes nyelvjárások aktivizálásától függetlenül meg kell alkotni egy tudományosan és gyakorlatilag megalapozott, egységes grafikai rendszert a hanti nyelv összes nyelvjárására egyszerűen azért, mert az adott történelmi periódusban nélkül lehetetlen saját, etnikus információs bázist létrehozni.

3. Új feltételek a fiatal írásbeliségű népek előtt a 20. és 21. század fordulóján

Amikor egy teljes írásrendszert dolgozunk ki, óhatatlanul is figyelembe kell vennünk az új feltételeket, melyek között a rendszernek működnie kell. Ha folytatódnak (?) a mai civilizációs folyamatok, akkor az őslakosok fiatalabb nemzedékének más lesz a viszonya nemcsak a betűkhöz, hanem általában a jelrendszerekhez.

A teljes népesség körében kötelező lesz a számítógépek, a hangrögzítő és egyéb eszközök ismerete. A városokban és a nagyobb településeken ez már megszokott a fiatalok között, és terjed a falvak irányába. Az internátusi nevelés során a falvakból és az erdei szálláshelyekről származó gyermekek nemcsak megismerkednek a számítógéppel, hanem az interaktív oktató és játéktanulmányok hatással vannak felfogásukra és pszichikumukra is. Ezen a területen sajátos „átprogramozásnak” lehet tartani a kisebb falvakban és erdei szálláshelyeken zajló rádiós és számítógépes oktatási programokat, ahol az információs tér és annak mechanizmusai lényegesen különböznek a sűrűn lakott településektől. Minden új eszköz „párbeszédet” kezdeményez az emberrel. Szükséges ezért a jelek és a szimbólumok helyes értelmezése, az „írás” módjához való igazításuk, hogy az érzékelésnek ebben

az újfajta „jel – jelölt” típusú feltételrendszerében jártasságra tegyen szert a használó. Magától értetődik, hogy ilyen nevelés után az ember konstruktívabb módon viszonyul bármely jelrendszerhez.

Az információk és a jelrendszerek szférájában szintén új önazonosítási folyamat megy végbe a „megismerés – összehasonlítás – választás” útján. A folyamat végén gigantikus méretekben keverednek össze az információs bázisok és jelrendszerek. Az előző nemzedéktől különbözően – mely elvileg meg volt fosztva a választási lehetőségtől – a fiatal generációt az a történelmi feladat várja, hogy új szintézist hozzon létre. Ők kevésbé kötődnek az ábécék és helyesírási szabályok egyneműségéhez, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy az értelmiség, mely használni fogja az írást, általában ismer néhány írásrendszert (a cirill és a latin ábécét). Így várható, hogy csökken az orosz ábécének és helyesírásnak a hanti írásra gyakorolt hatása. Ugyanakkor el kell ismerni, hogy az elsődleges hanti nyelvi alap gyors változásnak van kitéve, kevert nyelv jön létre, melyben fölényben vannak az orosz elemek. A fiatal generáció az írást is teljesen a grafémák orosz jelentése szerint fogja föl. Így az iskolai oktatásban bizonyára célszerű lesz figyelni a két grafikai rendszer összeegyeztetésére.

A jelek terén a informatikai lehetőségek valóban új korszakot nyitnak meg. Mivel számítógépes programokkal bármilyen formájú jelet meg lehet alkotni és azt regisztrálni lehet a rendszerben, végleg érvényét veszti az írásrendszer erőszakos egységesítésének fő indoka: „a mi karakterkészletünkben nincs ilyen betű”. Tulajdonképpen létre lehetne hozni teljesen egyedi grafikai rendszereket a fiatal írásbeliségű népek számára (ahogyan ez megtörtént néhány amerikai indián és inuit nép esetében), de az iskolai oktatásban egyidőben használni három különböző írásrendszert – ez nagy teher lenne a gyermekeknek. ***Úgy véljük, hogy a problematikus fonémák jelölését egységes speciális jelek létrehozásával lehetne megoldani.***

A fiatal írásbeliségű népek írásrendszereinek kialakítására másképpen is nagy hatással lehet a technikai tényező. Az információ tekintetében hatalmas távlatokkal rendelkezők az „ábrázolás – hang – írás” típusú komplex hordozók, például a lézerlemez, a DVD lemez vagy a feliratos videófelvételek. Amint létrejön a megszakítatlan kapcsolat a hang és az írásos forma között, a graféma feladata – azaz, hogy jelölje a nyelv hangjait – jelentősen egyszerűsödik. Ha a hangfelvétel pontosan átadja az aktuális hangzást, a grafikus rendszer ettől elválhat, például közeledhet a fonéma-rendszer ideális ábrázolásához, azaz lehetősége lesz arra, hogy minimális mennyiségű betűt használjon. Egyelőre ezt az eszközt elsősorban az oktatásban (például a nyelvoktatásban) használják, és jó eredményeket lehet vele

elérni a kiejtés és a helyesírás elsajátításában. A kis népek esetében hatalmas jelentősége van akkor, amikor komplex formában igyekeznek megőrizni az etnikus információkat akár a „hang – írott szöveg” típusú elektronikus hordozókon.

Mivel az utóbbi időben számos új könyvkiadó jelent meg a piacon, külön intézkedésre van szükség a grafika és a helyesírás normáinak betartása érdekében.

4. A modern írásmód elveiről

Ahogy már bemutattuk, az írás társadalmi megegyezés arról, hogy mely nyelvi elemet milyen jellel adjunk vissza. A megegyezéshez a leggyorsabban el kell jutni, maga a jel minősége („helyessége”) már másodrangú kérdés. Érthető: ha a norma gyakran változik, az embereknek nincs idejük arra, hogy elsajátítsák. Viszont bármely szabványhoz hozzászokik a társadalom, ha az elég sokáig változatlan. A grafikai rendszer kialakulása általában hosszú történelmi folyamat eredménye, és nem kevés erőfeszítést igényel. Két oldala van: az adott időszak élő nyelve és az, hogy hogyan érzékelik a grafikai rendszer létrehozói. ***Az írásmódban (és a helyesírásban) mindenképpen a nyelvnek egy korábbi állapota és annak grafikai képe tükröződik*** – ez az írásnak egyik elkerülhetetlen törvényszerűsége. Erről könnyen meggyőződhetünk egy egyszerű példa segítségével. A középkor óta, amikor a mai európai nyelvek többségének írásrendszerei kialakultak, a nyelvek hangjai jócskán megváltoztak, hasonlóképpen a nyelvtudomány is új módon közelít ehhez a témához – legkevesbé viszont az írás változott, mely továbbra is a középkori alapokon nyugszik.

Az írásrendszerek elméletével bőven foglalkozik a szakirodalom. A hanti írásmód és helyesírás kérdéseit is többen kutatták. Itt csak néhány olyan fontos elvet sorolok fel, melyekre feltétlenül figyelniünk kell.

1. A fonematikuselv. Az írásbeliség létrehozásának feltételei jelentősen megváltoztak a 19. század végétől kezdve, amikor megnyílt annak a lehetősége, hogy az írásrendszerekbe bevigyük a nyelvészet eredményeit. Feltételezhető, hogy ha a jelek (betűk és grafémák) híven tükrözik az alapvető egységeket, a fonémák rendszerét és kapcsolódásaik törvényszerűségeit, akkor az írás egyértelműbben tud funkcionálni a társadalomban (például egyértelműbben jelöl, könnyebb elsajátítani stb.). De ezzel nem kerüljük el az alapvető ellentmondást. Az írásnak stabil szabványokra van szüksége, de közben a tudomány nem fog egy helyben állni. A fonológia egyre mélyebb struktúrákat tár fel,

és arra törekszik, hogy a fonémák mennyiségét a minimálisra csökkentse. Az absztrakciónak ez a foka meghaladja az egyszerű nyelvhasználó erejét. Mint rendesen, ebben az esetben kívánatos az észszerű kompromisszum. Nem mindig esik egybe a fonémák táblázata az ábécével, de bármikor érdemes előnyben részesíteni azt az alternatívát, amelyik nem (vagy kevésbé) sérti a fonematikus elvet. Egyszerű példa: jó lenne elkerülni, hogy egy betűvel több fonémát jelöljünk, vagy fordítva: néhány betűvel egy fonémát.

2. Gazdaságosság. Mivel az energiával való bölcs gazdálkodás elve (egyszerű emberi értelemben: a lustaság) az írás idején is működik, kívánatos nem használni fölösleges betűket, jeleket, grafémákat, elkerülni a redundanciát, azaz a szükségtelen ismétléseket. Nem könnyű néha összeegyeztetni a beszélők logikáját magának az írásnak a logikájával.

3. Logikusság, következetesség. Ez a triviális igény problémák sokaságát okozza. Az egyik ok abban rejlik, hogy az orosz írásrendszer elidegeníthetetlenül tartalmazza az orosz nyelvnek a fonémakapcsolatokról szóló szabályát (szótagjelölő elv, jésített magánhangzók). A hanti beszélők, sőt a hanti ábécék egyes változatainak létrehozói ezt a legkülönbözőbb „logikák” alapján alkalmazzák a hanti nyelvre is. A másik probléma a grafikai „hagyományok”, azaz a korábbi grafikai változatokból fennmaradt megoldások keveredése. Észre lehet venni ezenkívül az írásmód érzékelésének sajátosságait a kevésbé iskolázott hantiknál: ugyanazt a diakritikus jelet használják különböző esetekben, mivel azt gondolják, hogy a nyelvet beszélők úgyis értik a szöveget (l. lejjebb).

4. A nyelvjárási különbségek kiegyenlítése. A hanti nyelv erős nyelvjárási tagoltsága miatt az írás egyik alapvető funkciója lehet a nyelvjárások egymáshoz való közelítése, valamilyen „nyelvjárások feletti rendszer” kialakítása, melyet egységes forma szerint írnak, de mindenki a saját kiejtésével olvassa. Korábban irodalmi nyelvről vagy nyelvjárásról volt szó, de a mostani folyamatokat ismerve én inkább a vezető nyelvjárások alapján létrehozott „új regionális nyelvi variánsok” tudatos létrehozásáról beszélnék. Ennek megfelelően a két fő nyelvjárás csoport grafikai rendszere létezik két változatban (északi és keleti). Egy ilyen írásmód kidolgozása alapos ismereteket igényel, valamint a nyelvjárás (pontosabban alnyelvjárások) beszélőinek és a nyelvjáráskutató szakembereknek közös erőfeszítésére van szükség, hiszen egyetlen nyelvjárás alapján nehéz eldönteni, melyik jel az optimális megoldás. A fő grafikai eljárásnak a különleges betűk és jelek létrehozását lehet tartani, melyek a legnagyobb százalékban megfelelnek az egyes nyelvjárások bizonyos fonémáinak. Ugyanakkor a folyamat legfontosabb momentumai nem az elmélet, hanem a beszélők közötti megegyezés.

II.

1. A „Hanti írásmód és helyesírás” szeminárium megszervezésének ötletéről

Az etnikus értelmiség irányából két alkalommal nyilvánult meg széleskörű, többek között az írásbeli önkifejezés iránti sajátos igény, mind a kétszer konjunktúra idején: először az 1930-tól 1937-ig tartó időben, másodszor pedig most, az 1990-es évektől kezdve. Egyelőre ez abban nyilvánul meg, hogy a szerzők szeretnék közölni műveiket nyomtatásban, de hamarosan számítani lehet a lézerlemezekre és a feliratos videómontázsokra is. A publikációs lehetőségek úgy nőttek meg, hogy közben hiányzott a helyesírási normák kontrollja, ezért az elmúlt tíz évben a felsőfokú végzettséggel rendelkező hantik önálló írásmódot és helyesírást alakítottak ki maguknak. Megírtak egy (általában kétnyelvű) művet, találtak hozzá egy megfelelő tudományos fokozattal rendelkező, kívülálló személyt, akit kevésbé izgattak a hanti írás finomságai, és az ő segítségével kiadták a művet. A konjunktúra feltételei között (leginkább orosz nyelvű könyvekre volt igény) és a nemzeti értelmiség versengése során rövid idő alatt valódi kísérleti laboratórium jött létre. Ez érinti az írásbeliség minden ágát, magában foglalva az iskolai tankönyveket is. Egy és ugyanaz a személy a legkülönbözőbb szabványok szerinti írással tudja kiadni a munkáit, sőt akár egy dolgozaton belül is váltogathatja a helyesírást.

Napjaink legjellemzőbb jelensége az, hogy nincs igény az egyeztetésre, vagy pedig ha vannak is próbálkozások, azok nem elég hatékonyak. Ez a jelenség összefügg a szerzők önazonosításának mechanizmusával és azzal, hogy milyen társadalmi csoportokat képviselnek. Magától értetődik, hogy egy évtized alatt lehetetlen bejárni azt az utat, melyre más népeknél évszázadokra volt szükség. De egyenként javíthatni a szerzők által kitálatott megoldásokat azután, hogy már megjelent az „írásmű”, ha sok szerzőről van szó, szintén unalmas játék. A legjobb, amivel segíthetünk, az, hogy létrehozunk egy hivatalos fórumot a nemzeti értelmiség kellően széles köre számára, ahol közösen végig lehet gondolni a nyelvváltozatok (nyelvjárások és alnyelvjárások) különbségeit, megfogalmazni ötleteinket a hangok jelölésének módjáról, beszélgetni a helyesírás problematikus momentumairól. Kíváncsú lenne megegyezni valamilyen szabványról, vagy legalább a létrehozásának és alkalmazásának szervezett formájáról. Attól függetlenül, hogy ez megvalósul vagy nem, mindenképpen szükséges egy állandó, széles fórum, ahol az etnikus értelmiség áttekintheti az anyanyelv és az írásbeliség kérdéseit. Enélkül lehetetlen tovább lépni egy új szakaszba, új szintre.

A szeminárium szervezésének alapvető ötlete a maximális nyitottság és rugalmasság. Napjainkban annyira változékony az élet, hogy csak az képes a fejlődésre, aki felismeri az adott idő legfontosabb tényezőit, és azonnal reagálni tud rájuk. Ezért szigorú napirend helyett én szabad foglalkozásokat ajánlanék széles időkeretben, és elméleti tanítások helyett azt, hogy a gyakorlatban derüljenek ki a konkrét problémák, hiszen a közös tapasztalatnak egész más hatása van, mint a külső sugalmazásnak. Ez a nyitottság érvényesült a szeminárium résztvevőinek kiválasztásában is. Azt tartottuk fontosnak, hogy lehetőleg minden nyelvjárásnak és alnyelvjárásnak legyenek jelen anyanyelvű képviselői, az előadók között pedig olyanok, akik a legkülönbözőbben gondolkoznak a hanti írásbeliségről. Nagyon sajnáljuk, hogy a „novoszibirszi iskola” képviselői várakozásaink ellenére nem vesznek részt a szemináriumon. Külön meghívást kaptak, hogy járuljanak hozzá a rendezvény tudományos színvonalának biztosításához, és objektív kísérleti mérésekre alapozva tisztázzanak egyes nehezen érthető kérdéseket. Tudvalevő, hogy az ő koncepciójuk eltér a hagyományos obi-ugrisztikában ismerttől. A szeminárium teljessége sérül azzal, hogy nézeteiket nem tudják itt részletesen kifejteni.

2. Hányféle írásmódra van szüksége a hanti nyelvnek?

Kétségtelen, hogy sürgősen létre kell hozni a hanti írásmód és helyesírás modern szabványait. Figyelve az ebben a témában zajló számos vitát, feltehetjük azt az alapvető kérdést: és pontosan milyen szabványt? Első pillantásra ez az iskolai oktatásban használt gyakorlati írás lenne, mely nyilvánvalóan kötelező a mai típusú civilizációban. De a hanti nép már átlépett az etnikus létezés új szakaszába, ahol az „írást” már a „tudomány” irányítja, és a leggyorsabb módon grafikusán kellene rögzíteni a szóbeli információs bázist. Ez a bázis konkrét formájában kizárólag alnyelvjárási változatokban létezik, és a gyakorlati írásmód egyetlen nyelvben sem alkalmas arra, hogy tükrözze ezt a szintet. Így az alapvető kérdés: hány írásrendszer szükséges jelenleg a hanti nyelv számára? Legalább kettő: a gyakorlati írás és a pontosabb, a tudományos írás. A kettő nagyjából úgy viszonyul egymáshoz, mint az egységesítő tendencia az önazonosítóhoz.

1. Gyakorlati írás. Általános használatra való. Normatív jellege van, így egyesít bizonyos szintű nyelvváltozatokat, létrehozva az „irodalmi” nyelv vagy nyelvjárás alapjait. Következésképpen, olyan grafémákat tartalmaz, amelyek nem egy konkrét hangzásnak felelnek meg, de érthetők a nyelv be-

szélői számára, mert csak korlátozott mértékben lehetnek a kiejtés etalonjai. Oktatása az iskola első osztályaiban kezdődik. Tankönyvekben, a tömegkommunikációban és az ügyintézésben használják, ezenkívül a szépirodalomban és részben a tudományos szakirodalomban, személyes feljegyzésekben és egyéb hasonló műfajokban.

Figyelembe véve egységesítő funkcióját és annak eredményét a jövőben, az új írásmód kidolgozásakor célszerű számolni a nyelvben ható új tendenciákkal. Az élő nyelv fejlődésének szintjén ez az orosz nyelv hatását jelenti, valamint a helyi nyelvek és nyelvjárások új „nyelvszövetségeit”. Ez utóbbiakra lehet példa három nyelvváltozat szövetsége északon: a suriskári nyelvjárás északi variánsa, az obdorszki hanti és a nyenyec nyelv vele érintkező tundrai nyelvjárása; északkeleten: a középső- és felső-kazimi, a szurguti nyelvjárás északi alnyelvjárásai és az erdei nyenyec velük érintkező nyelvjárásai. A kétnyelvűségből következően a grafikai tükröződés szintjén a hanti nyelvet teljesen az orosz írásrendszer alapján fogják föl. Továbbá, feltehető, hogy a jövőben megnő azoknak a száma, akik meg akarnak tanulni hantiul, például az eloroszosodott hantik és azok az emberek, akik kapcsolódni szeretnének az új északi kultúrkörhöz. Ebben fontos szerepe lesz az írásnak. Minden olyan grafikai eljárásra szükség lesz majd, melyek összhangba tudnak kerülni ezekkel a tendenciákkal.

2. Tudományos írás. Az adott kontextusban olyan írás, melynek célja, hogy pontosan rögzítse a nyelvváltozatokat és a bennük rejlő információt. Az írásmód és a helyesírás megfelel a nyelvészeti normáknak. Ha az írás speciális rendszert képvisel, transzkripciónak hívjuk, ami „írásbeli eszköz a beszédrészek hangzásának egyértelmű rögzítésére” (Nagylexikon 1998: 517). Valójában a nyelv mint forma hatalmas mennyiségű **történelmi információt** rejt magában. Éppen a fiatal írásbeliségű népek számára szolgál forrásul arra, hogy megismerjék saját múltjuk jelentős részét, de csak abban az esetben, ha a nyelv helyesen és egyenletesen van dokumentálva. Egy etnikum tudományos írásának és szóbeli dokumentáló tevékenységének olyan minőségűnek kell lennie, hogy az **identitás megalapozásának céljából** el lehessen jutni általa egészen a forrásokig. A hivatásos tudományos és a gyakorlati írás közötti különbséget szemléletesen lehet demonstrálni azzal a példával, hogy míg K. F. Karjalainen vagy W. Steinitz feljegyzései alapján rekonstruálni lehet a hanti nyelv történetét, addig egy hanti nyelvű újság esetében az olvasó megelégszik azzal, hogy általában érti a mondatokat.

A hanti nyelv számára a hivatásos tudományos írás latinbetűs, melyet Wolfgang Steinitz és munkatársai dolgoztak ki az 1950-es években – ez a finnugor fonematikus transzkripció. Ez széles, alaposan elemzett infor-

mációs bázison alapul, és maximálisan ennek a nyelvsaládnak a jellegzetességeire épül. A tömeges hangfelvételek megjelenése (különböző típusú felvételekről van szó), valamint a nyelvtudomány fejlődése szükségessé tett néhány kiigazítást, de maga a rendszer igazolást nyert a tudományban. Az oroszországi tudományos gyakorlatban ez azért nem terjedt el, mert a szocializmus idején nem érdeklődtek iránta, de semmilyen egyéb rendszer sem fejlődött ki a helyében. Adódik a kérdés: milyen rendszert használjunk a mostani fázisban, amikor a legnagyobb méretű írásos dokumentálás feladata áll előttünk? A következő lehetőségek jöhetnek számításba:

1. A finnugor transzkripció megújított variánsának használatba vétele. Kényelmes, a finnugrisztikában elismert, ezzel az átírással van kiadva a hanti nyelvvel kapcsolatos munkák többsége (például Steinitz nyelvjárási szótára). Manapság, a teljes globalizáció idején aligha van különleges jelentősége annak, hogy ezt az írásmódot külföldön dolgozták ki, és latinbetűs alapú.
2. Áttérni valamilyen nemzetközi fonetikai transzkripcióra, például az IPA (International Phonetic Alphabet) rendszerére. Ezzel írják át többek között az angol, a francia és más nyelveket. Ezt az írásmódot értené a világ összes nyelvésze, de maguk a betűk és a jelölés elvei hanti szempontból nagyon bonyolultak lennének. Egy ehhez hasonló írásmóddal nehéz lenne nagy információs gyűjteményt létrehozni.
3. Az orosz transzkripció alapján létrehozni egy írásrendszert. Erről meg kell egyezni a szlavistákkal, hiszen a speciális szláv rendszer finnugor nyelvre való átdolgozásához sok kiegészítő betűre, jelre és helyesírási szabályra van szükség.
4. Nem transzkripciót, hanem a praktikus írásnak egy pontosabb változatát létrehozni speciális betűkkel és a problematikus fonémákhoz szükséges mellékjelekkel (például a kakuminális mássalhangzók vagy a kazimi *ε* hang jelölésére) és gondosan kidolgozott helyesírással. Ez hasonlít arra a típusra, mint amivel például a nem nyelvészeti, de tudományos munkákban írják az orosz nyelvjárási szövegeket, de annál pontosabb. A lejegyzéseket nem nehéz áttenni finnugor transzkripcióba.

Sürgősen szükség lesz az egyes alnyelvjárásokra kidolgozott tudományos átírássra, mert vészesen csökken a nyelvtudás szintje, és ugyanolyan gyorsan enyészik el a hagyományos információs bázis. Hangfelvételek esetében: ha ismeretlenek a felvétel konkrét körülményei és a hangzással kapcsolatos információ, akkor **20 év múlva elképzelhetetlenül nehéz lesz hallás után lejegyezni a felvételt.** Ebben még a legjobb számítógépes elemző progra-

mok sem tudnak segíteni. A hangfelvételek terjedelmét és a feldolgozás sürgösségét figyelembe véve olyan rendszerre van szükség, melyet középfokú végzettségű tudományos munkatársak is el tudnak sajátítani.

Kérem a szeminárium résztvevőit, gondolkozzunk azon, melyik rendszer lenne a legmegfelelőbb egy olyan hatalmas mennyiségű hanganyag lejegyzésére, mint ami az előttünk lévő évtizedben létrejön, hiszen a történelem számára csak az átgondolt, azaz írásban feldolgozott információ őrződik meg.

3. Az írásmód és az önazonosítás mechanizmusai közötti viszony a korszerűsített ábécé példáján

Itt a serkáli, a kazimi, a berjozovi és a suriskári nyelvjárások korszerűsített helyesírásait tekintjük át. Az obdorszki nyelvjárás, melyen a 19. században elsőként kezdtek írni, máig a legperspektivikusabbnak számít. A szocializmus idején nem alakult ki rajta megfelelő standard írás. Mivel a fonémarendszere erősen különbözik a többi nyelvjárásától, sürgősen össze kell állítani egy bizottságot, mely az általános normatíva keretei között kidolgozza az obdorszki nyelvjárás standard írásmódját.

Amikor az 1990-es évek elején megismerkedtem a korszerűsített ábécével, a finnugor fonológia felől nézve kicsit idegennek tűnt nekem (bár én igazából nem vagyok fonológus). Mivel meg kellett ismernem ennek a rendszernek a működését, és nem akartam beavatkozni egy másik etnikum írásbeliségének a fejlesztésébe, úgy döntöttem, hogy a beloarszkiji folklór archívum munkájának alapjául ezt a írásmódot vesszük át. Nagyon is megfelelőnek tűnt a szövegek, még a folklór szövegek feldolgozására is. Néhány speciális helyesírási szabály bevezetésével majdnem professzionális filológiai szint elérése vált lehetségessé – ez nem is annyira az írásmódtól függ, mint inkább az írást végző felfogásától.

Amíg a munkatársaimat tanítottam, akik bár még ha tanultak is hanti írást az iskolában, de később nem használták, valamint amíg az adatközlőkkel vagy az értelmiség képviselőivel szövegeket dolgoztam fel, lehetőségem volt megfigyelni azt, milyen a hantik elsődleges írásérzékelése. Erről Wolfgang Steinitznek szintén vannak érdekes megfigyelései az 1930-as évekből, és ennek a témának a legjobb szakemberei mégis bizonyára a tanárok. Itt, a szemináriumon mi is végeztünk kísérleteket néhány paraméter alapján. A résztvevők a magnetofonról a saját beszédüket írták le – ez tükrözi a nyelv és az írás elsődleges érzékelését a legtisztább voltában. Azután

ugyanannak az alnyelvjárásnak a beszélőjétől felvett szöveget írtak le – ez szolgálja a kölcsönös ellenőrzést. Ezt követően egy másik északi nyelvjárás felvételét kellett leírniuk – így lehet megállapítani, hogyan osztályozzák az eltérő jellegű különbségeket saját nyelvjárásukkal összehasonlítva. Mivel a „belülről való” látás, a hanti írás sztereotipikus felfogása sok területen megvilágítja a korszerűsített ábécé kérdéseit, az alábbiakban bemutatok néhány jellegzetes momentumot.

3.1. A hangok és a grafémák „eticitása”

A hantiknál, bármilyen oktatási intézménybe is jártak, az írásmód érzékelésének alapja természetesen a betűk orosz hangzás szerinti jelölése. Ha egy hanti hang nagyon különbözik az orosztól, akkor mind a hang, mind az annak megfelelő betű a „hanti” meghatározást kapja, például a keményebb (inkább kakuminális) *l* (л) „orosz”, és a különböző nyelvjárásokban más, elől képzett *л* (л) a „hanti”; az orosz *o*-hoz képest a kazimi *o* (középső nyelvvállású, centrális, labiális magánhangzó) „hanti”. Ugyanakkor a „hanti” jelentést más grafikai rendszerrel is kapcsolatba hozzák. A finnugor átírást, melyet speciálisan a hanti nyelv leírására hoztak létre „németnek” (немиц) nevezik, mert a hantik idősebb nemzedéke az iskolában akkor találkozott latin betűkkel, amikor német nyelvet tanult, és azért is, mert a finnugrisztikai irodalom nagy része ezen a nyelven van kiadva. Ebből a szempontból viszont a cirillbetűs ábécé számít „hantinak”.

3.2. Az etnicitás grafikus jelölői: etnomarkerek

Ha nincsenek speciális betűk a „hanti” hangokra, akkor az egyszerű betűket mellékjelek segítségével lehet hantivá tenni. Ez az ötlet és a mellékjelek is a külső társadalom felől érkeznek. Ha megnézzük a jeleket, kiderül, hogy ez nagyon gazdaságos módszer: a mássalhangzóknál és a magánhangzóknál egy-egy jelre van szükség. A kevésbé iskolázott embereknek természetesen nem jutott volna eszébe mellékjeleket használni, mivel a kiinduló helyzet a mellékjel nélküli betű bármely pozícióban. Még ha fel is rakják a jeleket, akkor is csak elszórtan és nem egyértelműen. Abban az esetben válnak markerré, amikor fennáll az oppozíció ténye, azaz ellentétesek a jelöletlen alakokkal. Ez nemcsak a hanti fonémákat érinti, hanem azokat a grafémákat, amelyek részt vesznek az „orosz – hanti” ellentétben. Azokban a nyelvjá-

rásokban, melyeknek a hangjai nem nagyon térnek el az orosz hangoktól (például a serkáliban), ez az etnicitást jelző funkció nem jelenik meg olyan világosan, mint azokban, melyeknek több, az orosztól nagyon különböző hangja van. Erre a legszemléletesebb példa a kazimi nyelvjárás.

A mássalhangzók etnomarkere: a „farkinca”. Alapvető példája ennek bizonyára az oroszban előforduló [ш–щ]² (*s–scs*) pár, melyet a hanti ábécében eredetileg nem is használtak. Analóg módszerrel jött létre az „orosz” [н] (*n*) és a „hanti” [н] (*ng*, veláris nazális mássalhangzó) pár. Bonyolultabb az összefüggés az „orosz” л (*l*, kevésbé spirantikus, a suriskári nyelvjárásban erősebben, a többiben kevésbé kakuminális) és a tulajdonképpeni hanti [л] között. Látható, hogy a „farkinca” itt nem jelent meghatározott fonetikai vonást, mivel a különböző nyelvjárásokban különbözőképpen ejtik (a kazimiban és a berjozoviban réshangú, a többiben nem vagy csak kevésbé az). A harmadik, atipikus pár a [ш] betűvel jelölt *š* hang és a „hanti(!)” [щ] betűvel jelölt, palatális, „lágy” *ś* hang (valójában [сь]), melynek ejtésekora a nyelv hegye annyira hátrahúzódik, hogy akinél nem alakult ki kellőképpen a hanti fonémarendszer, összekeveri az *š* hanggal. Ez a grafikus ábrázolás ideiglenesen felváltotta a [сь] grafémát a hanti és manysi kutatók gyakorlatában is. Ezzel próbálkozott Je. A. Nyomiszova és Je. I. Rombangyejeva, és az az ötlet igen népszerű a nép körében az összes északi nyelvjárásban. A „farkinca” elterjedését az is elősegíti, hogy ezek a cirill betűk megvannak a számítógépek betűkészleteiben is.

A magánhangzók etnomarkere: a „madárka”.³ A „redukáltság” jele W. Steinitz koncepciójából van átvéve. A magánhangzó rövidségét és bizonyos mértékben „nem tiszta” képzését jelöli. Az északi nyelvjárások esetében a rövidség jeleként lehet felfogni. A továbbiakban ezt a terminust használom, hogy elkerüljem a nem első szótagi redukáltság fogalmával való egybeesést. A serkáli, berjozovi és suriskári nyelvjárásokban, ahol a rövidség kevésbé hat a magánhangzók képzésének a helyére, meg lehet figyelni, hogy csak azokban az esetekben teszik ki ezt a jelet, amikor a szónak van hosszú magánhangzós párja is. A kazimi nyelvjárás a maga speciális hangzóival és a nem egyértelmű magánhangzórendszerével másik példát képvisel. Figyelembe véve, hogy a rövid magánhangzók többsége centralizált, és hiányzik egy másik grafikai lehetőség, így nagyon kényelmes „madárkával” jelölni ezt a minőségi különbséget a megfelelő orosz magánhangzóktól, függetlenül a mennyiségi jel-

² Az alábbiakban a (többnyire cirill) betűt, grafémát szögletes zárójelbe teszem, és mellé írom a latin megfelelőjét. Amikor hangokról van szó, azt a finnugor átírás szerinti dőlt betűvel jelölöm (CsM).

³ Betű fölötti, fölül nyitott félkör (CsM)

lemzőktől. Így érthető, hogy a korszerűsített ábécében, ahol a „madárkának” a steinitzi értelmezés szerint rövidséget kellene jelölnie, megjelenik az [ȳ] (rövid *u*-hoz hasonló, palatális-centrális, rövid) és az [y] (*ú*, centrális-veláris, hosszú) pár. Az [y] megfelel az orosz [y]-nak, az [ȳ] nem felel meg semminek. A „madárka” használatának ötlete kizárólag a centralizáltság jelölésére merült fel, de nem a kevésbé iskolázottaknál. Ezt a jelölést hivatásos nyelvészek vezették be, N. B. Koskarjova és Je. I. Kovgan. Náluk van rövid [ä] és [ȳ], és a hosszú, középső nyelvállású [ō] (mely a többi északi nyelvjárásban a hosszú [y]-nak felel meg, Steinitznél [q], a korszerűsített ábécében [ə]). A hantik viszont ezt a mellékjelet sokkal inkább különböző sajátságok jelölésére használják. Szemléletes példa erre G. A. Obatyina és T. Ja. Prokina 5. osztályos tankönyvében az ӓ graféma. Ebben a tankönyvben használják a „madárkát”, de rendszertelenül. A nyílt, hosszú, kazimi *e* helyett, melynek az oroszban nincs megfelelője, a leggyakrabban az ə betűt alkalmazzák, de néhány esetben „madárkával” látják el, például: һӓм ’név’, сӓм ’szem’, вӓр ’dolog’ (Obatyina – Prokina 1995: 48). Az irodalmi nyelv szempontjából problémát jelent, ha ugyanazon nyelvjáráson belül különböző oppozíciókra ugyanazt a diakritikus jelet használják.

3.3. A nem első szótagi redukált ə problémája

A grafikus ábrázolás legproblematisabb pontja a nem első szótagi redukált ə jelölése. Nem könnyű meghatározni ezt a fonémát, mivel a kiejtésben hasonló a környezetéhez és sokféle változatban realizálódik kezdve az *i*-től az *a*-ig bezárólag. Az alapvető árnyalatot is nehéz elkapni – valamilyen rövid, homályos ejtésű hang az *e* és az *a* között. Ennek a fonémának a lényege nem a hangzásában van, hanem a szótagképző funkciójában. Egyetlen ábécében sincs rá „kész” betű, és minden nyelvjárásban kezdettől fogva folyik egy kísérlet: mely helyzetben mely betűvel kell jelölni. Ennek a fonémának az értelmezését aszerint lehet meghatározni, hogyan jelöli a szerző semleges helyzetben (például a többesszám *-t* jele előtt vagy a múlt idő *-s* jele előtt a semleges előző szótagban).

Sajnos a 19. században nem dokumentálták a hanti nyelv beszélőinek ezzel kapcsolatos nézeteit. Az északi nyelvjárások első kutatói ezt a hangot általában középső nyelvállású, rövid, palatális hangnak fogták föl, és az [e] betű valamely változatával jelölték (Reguly Antal 1844. évi expedícióján: [e]; August Ahlqvist 1858, 1877. évi expedíciói: [i] alatta egy félkörrel; Pápay József 1898. évi expedícióján: [ə]). Ebben az időben a magyarok és a finnek

számára a lassú diktálás során bizonyára így is hallatszott ez a hang. Közvetett bizonyíték, hogy Reguly Antal és Munkácsi Bernát északi manysi feljegyzéseiben is ugyanígy jelölte ezt a hangot, melynek a kiejtése később *a*-ra változott. A 20. század elején K. F. Karjalainen az E. N. Setälä által kidolgozott, nagyon részletes fonetikai átírás 12 grafémát használt (hatot az *a* alapján) a hang különböző pozíciókban realizálódó hangzásának jelölésére. A sokféle variáns helyett Wolfgang Steinitz 1939-ben meghatározta a fonémát és annak egységes jelét, ez lett az [ə] graféma.

Ha megnézzük a cirill alapú írásmódot, két tendenciát vehetünk észre. Egyrészt ennek a hangnak a spontán értelmezése az [a] betű felé húz, allofonjait pedig más betűkkel jelölik. Másrészt ehelyett a szakemberek rendszeresen egy semleges grafémát ajánlanak, bár nem sikerült minden pozícióra egységes jelölést találni. Az [a] értelmezés még a cári időre nyúlik vissza. Erről tanúskodik például az obdorszki nyelvjárásra fordított Evangélium „Емынь ястопа”, ahol semleges pozícióban (a többesszám jele és a múlt idő jele előtt) az esetek többségében [a] betű fordul elő. 1930-ban, amikor W. Steinitz vezetésével kidolgozták az első standard írásmódot – latinbetűs alapon –, ennek a hangnak a jelölésére az orosz lágyjelet, a [ь] betűt vezették be. Irodalmi nyelvként akkor a kazimi dialektus szolgált. Amikor 1937-ben áttértek a cirill alapú írásmódra és ezzel együtt a serkáli nyelvjárásra, a redukált hangot [ы] betűvel kezdték jelölni. Az 1950-es évek végére ez a délies jellegű nyelvjárás elveszítette erejét, és az 1960-as években következő egységesítés során ismét megjelent az [a] a suriskári nyelvjárású szerzők publikációiban (Roman Rugin, Prokopij Szaltikov). Ez a tendencia hatott a többi északi nyelvjárásra is, és az [a] grafémát felvették a kazimi ábécébe is (Russzkaja 1982). Ez idővel annyira elterjedt, hogy a mai napon bármelyik északi nyelvjárási csoportnál bármely műfajban (korszerűsített ábécé, újságnyelv, tudományos kiadványok) a nem első szótagi redukált hangot elsősorban [ä]-val vagy egyszerűen [a]-val jelölik.

Szükséges megjegyezni, hogy az *ä* árnyalat nem egyenletesen terjedt el az északi nyelvjárásokban, és aránya délről észak felé haladva nő. A serkáli nyelvjárásban Steinitz (és a nyizjamiban K. F. Karjalainen) középso nyelvállású magánhangzót jelölt, melynek csak a *χ* hang környezetében van veláris árnyalata, a *p* és az *m* előtt pedig labializálódik. Az ilyen nyelvjárásokban sikeres az [ы] betűvel való jelölés (Steinitz 1975: 184). A kazimi nyelvjárásban Steinitz megjegyezte, hogy ez a hang korábban ritkán [a]-nak íródott, és *h*⁴ előtt nyílt szótagban a rövid *a* árnyalatát veszi föl (Steinitz 1980: 19). Rédei Károly megállapította, hogy *χ* mellett a hangszín

⁴ A mai átírásban *χ* (CsM).

veláriszá, *p* és *m* előtt pedig labiálissá válik (Rédei 1968: 10). G. G. Kurkina az 1970-es években fonetikai elemzések segítségével így jellemezte a redukált hang alapvető árnyalatát: „középső nyelvállású, a nyelv vízszintes mozgása szerint kevert jellegű, ajakréses rövid magánhangzó” (Kurkina 2000: 118), és variánsai közül a nyitottság 4. és 5. szintjét határozta meg, ez utóbbi közel van a redukált *ǣ*-hoz. A nyílt, velárisba hajló árnyalat leginkább a suriskári nyelvjárásra jellemző, legalábbis a beszélők felfogása szerint. W. Steinitz megállapította azokat a kombinatorikus feltételeket, melyek megléte esetén megjelenik a nyíltabb és velárisabb hangszín: a *χ* előtt és után, a *p* és *m* előtt a nyílt szótagokban – itt néha közel van az *ǣ*-hoz (Steinitz 1975: 7). Ezekhez a feltételekhez később Radanovics (Rédei) Károly hozzáadta az első szótagi veláris magánhangzók hatását (Radanovics 1961: 7). Steinitz is szólt (a finn-ugor fonematikus transzkripció szerinti) redukált *ə* és az *ǣ* szoros viszonyának okáról: az *ə*, mely nem fordul elő első szótagban, nyílt párjával, az *ε* hanggal együtt nagyon közel áll az *ǣ*-hoz. Ez az *ǣ* és *ə* közötti viszony nem véletlen: az első szótagi *ǣ*, kivéve, ha *χ* vagy *ηχ* mellett van, *ə*-ból fejlődött (Steinitz 1975: 13). Valóban, milyen alapon kapcsolták össze az északi nyelvjárások beszélői ezt a palatális, középső nyelvállású hangot (az *e* hang redukált változatát) az első szótagi *ǣ* hanggal? A történeti ok mellett, melyre Steinitz rámutatott, valamint a velárisabb ejtés új tendenciáján kívül lehet még egy rendszerszerű ok: az első szótagi *ǣ* és a nem első szótagi *ə* valójában komplementáris disztribúcióban vannak mint ugyanannak a fonémának a variánsai.

A fentiek után teljesen természetesnek lehet tartani, hogy egy anyanyelvi beszélő az [ǣ] grafémát a korszerűsített ábécében alkalmasnak tartja a nem első szótagi redukált hang jelölésére. Más dolog, hogy egy kicsit nehéz összehangba hozni a modern írásmód elveivel. A redukáltság jele nélkül a fonéma egybeesik a teljes képzésű, nem első szótagi *a*-val, mellékjellel nem gazdaságos, mert az összes fonéma közül éppen ez a redukált hang fordul elő a leggyakrabban. Az *ǣ* grafémát nehéz labiális mássalhangzók előtt kiolvasni, valamilyen labiális jellegű betűvel kell jelölni. Ezek viszont az egyes nyelvjárásokban grafikusan különböznek (mindenhol -ѣъ, de kazimi -ѣм, -ѣп; berjozovi -ѣм, -ѣп; suriskári -ǣм, -ǣп). Az [ǣ] graféma választása egyrészt a jelenleg domináns északi felfogást tükrözi, másrészt pedig a korábbi, tudományosan egységes [ɤ] grafémára adott választ. Ez magyarázza gyors terjedését az északi nyelvjárásokban, és bár írásban kényelmetlen használni, olvasáskor ezt tartják a legtermészetesebb lehetőségnek.

4. A mássalhangzórendszer néhány problémájáról

A mássalhangzók terén – mind a rendszer szintjén, mind nyelvtörténeti szempontból – kevesebb nehéz esettel kell szembesülnünk, mint a magánhangzók között. Az északi nyelvjárásokban az 1990-es évek elejére már csak néhány megoldatlan grafikai kérdés maradt, például az, hogy milyen betűvel jelöljék a palatális (lágý) *ś*-et: a [ɲ] valamilyen változatával vagy a [ɳ] betűvel. Ugyanakkor az 1990-es évek közepén a kazimi nyelvjárással foglalkozó nyelvészek, Jelena Kovgan, Natalja Koskarjova és Andrej Kakszin felvetettek egy alapvető kérdést: ragaszkodjanak-e az orosz írásmódban meglévő szótagjelölő elvhez és az ahhoz kapcsolódó ún. jésített magánhangzók⁵ használatához, vagy térjenek át a szerb ábécében meglévő ligatúrák használatára, melyeknél a mássalhangzó betűje összeolvadt a lágýjellel.⁶ Ez az alternatíva jelenleg még nem talált tömeges támogatásra.

A mássalhangzókat a különböző nyelvjárásokban könnyen meg lehet feleltetni egymásnak. Nem véletlen, hogy a nyelvjárás csoportokba való felosztás egyik fő kritériuma az, hogy mely hangok jelennek meg az *l* fonéma helyén. Az eredmény a térképen koncentrikus körökben ábrázolható: a legszélső keleti és északi nyelvjárásokban *l* hallható, a középső (szurguti, kazimi, berjozovi) nyelvjárásokban zöngétlen réshangú *ɭ*, a déli, valamint az átmeneti szalimi és nyizjami nyelvjárásokban *t*. A *t* hang intervokális helyzetben, zöngés környezetben és szó végén a *d* zöngés zárhang különböző átmeneti árnyalataiban valósul meg. Az *l > ɭ > t* változás folyamata délről északra terjed, és a mai napig tart. A *t*-ző ejtés zónája jelenleg Kisik falutól Polnovat településig terjed. A szemináriumon megfigyeltük, hogy diktáláskor mindenki hajlamos a saját nyelvjárása szerint érzékelni ezeket a megfeleléseket, és azok, akik már átálltak az *t*-re, csak nagy nehézségek árán tudják visszaállítani a *ɭ* hangokat eredeti helyükön. A gyakorlati írásban példaértékűnek tekinthető az a megállapodás, amely szerint az *l* és a *ɭ* hangot egyetlen grafémával, [ɲ] betűvel írják, megőrzik ugyanakkor a kemény *l*-lel való oppozíciót, melynek a jele a [ɳ] betű.

A nyelvjárások között a mássalhangzó-kapcsolatok változásai azok, melyek helyesírási jellegű problémát okoznak. Ezek – mivel a különbségek a fonémák szintjén jelennek meg –, nem érintenek minden szót, de a mássalhangzók viselkedésének eltérő módjai gyakran olyan szóalakokhoz vezetnek, amelyek más nyelvjárások számára érthetetlenek. Egy esetleges „irodalmi nyelvjárás” keretein belül nem lenne nehéz szabályokat kialakítani. De amint

⁵ е, ю, я, ѐ azaz *je, ju, ja, jo* (CsM)

⁶ Például az *ny* hangot jelölő њ graféma (CsM)

egy tágabb körről van szó, rögtön kiderül, hogy a jelenleg legaktívabb és legéletképesebb nyelvjárások ellentétes típusokat képviselnek (például a felső-kazimi és a színjai).

Az északi hanti mássalhangzó-kapcsolatok két nagy területen viselkednek egymástól eltérő módon: az „elsődleges” állapot az Ob mentén található (a serkáli nyelvjárás, a kazimi nyelvjárás polnovati változata, a berjozovi és az obdorszki nyelvjárás tartozik ide). A középső és felső-kazimi nyelvjárásokban, valamint a teljes suriskári nyelvjárásban pedig a „másodlagosnak” nevezhető változásokkal találkozunk. Ez utóbbit az előbbihez képest „extravagáns” törvények jellemzik.

Kétféle mássalhangzó-kapcsolat van, amelyekben szabályos változások mennek végbe. Az első típus a két mássalhangzóból – egy nazális (*m, n, ń, ŋ*) vagy likvida (*r*) és egy ugyanazon a helyen képzett zár- vagy réshangból (*p, t, k, ɕ, ʃ, ś*) álló, úgynevezett „szilárd” kapcsolat. Ezek leegyszerűsödnek, azaz kiesik az egyik alkotóelemük akkor, ha egy harmadik mássalhangzó követi őket. A suriskári nyelvjárásban ez a változás szó végén is megtörténik. A szilárd mássalhangzó-kapcsolatok altípusai: 1. *-ńś-, -ńś-*, 2. *-mp-, -nt-, -ŋk-, -ŋɕ-* 3. *-rt-*. Ezek a kombinációk (az *-rt-* kivételével) változásoknak vannak kitéve az összes északi nyelvjárásban. Példák: *ɕăślum* (kazimi *ɕănlum*) ’írok’, *ɕăńša* ’írj’, *ampem* ’kutyám’, *am’lam* (suriskári *aplam*) ’kutyáim’.

A második típusba az úgynevezett „alkalmi” mássalhangzó kapcsolatokból adódó változások tartoznak. Ezek például a kazimi nyelvjárásban az *ś > t* és *ś > t’* változás *l* hang előtt, valamint az *m > p, n > t, ŋ > k* változás *s* előtt a suriskári nyelvjárásban. Van egy speciális típusú morfofonológiai jelenség. A kazimi nyelvjárásban a főnévi igenév és a folyamatos melléknévi igenév *-ti* képzőjének *t* eleme helyet cserél a szóvégi *ś* vagy *ś* mássalhangzóval. Példák: kazimi *ɕośti* ’tudni’, *ɕotlum* ’tudok’, *ɕăśti* ’maradni’, *ɕăťlum* ’maradok’, *ɕăntši* ’írni’; suriskári *omăsti* ’ülni’, *opsa* ’ülj le’, *pönti* ’tenni’, *pōtsa* ’le volt téve’.

A szilárd mássalhangzó-kapcsolatok esetében az irodalmi nyelv helyesírási hagyománya kompromisszumot tesz lehetővé: írjuk le mindhárom mássalhangzót, és amikor a szöveget olvassuk, érvényesíteni lehet az adott nyelvjárás szabályait, vagyis a kieső mássalhangzót nem kell kimondani. Az alkalmi mássalhangzó-kapcsolatok esetében ez a módszer nem működik. Itt a kiejtés szerinti írásmódot követik, de ha lehetséges az „elsődleges” zóna típusához igazodni, akkor ezt érdemes megtenni (például a kazimi nyelvjárásban a polnovati alnyelvjárás legyen a szabvány). Ezen a téren aligha várható gyors egységesülés, és a beszélőknek (különösen a „másod-

lagos” zónából) meg kell ismerkedniük a különböző típusú megfelelésekkel, és kompromisszumokat kell kidolgozniuk.

5. Befejezés

Visszatérve a korszerűsített ábécé kérdésére, észre lehet venni a következő sajátságát. Ha a legproblematisabb pontokat nézzük, az olyan „etnomarkerek” használatát, mint például a „farkinca” és a „madárka”, (mely utóbbi a rövidség és a redukáltság jele), valamint a nem első szótagi redukált magánhangzó jelölését, nyilvánvaló, hogy azokban az esetekben, amikor a grafikai megoldások eltérnek a nyelvészeti alapon javasoltaktól, a korszerűsített ábécé az anyanyelvi beszélők eredeti felfogásának jellegzetes jegyeit mutatja. Ez teljesen természetes, mert széles körű használatra fejlesztették ki, kiterjedt pedagógiai tapasztalatok alapján. Valójában a korszerűsített ábécét a hanti írásbeliség teljes történetében a legszélesebb körben megalapozott grafikai-ortográfiai rendszerként jellemezhetjük, amely a tudományos elveket az anyanyelvi beszélők eredeti felfogásával ötvözi.

Azt javaslom, hogy szemináriumunk során az alábbi problémákat gondoljuk át. Az északi-hanti nyelvjárásokban ezeknek az írásmódjára kellene megoldást találni.

Magánhangzók:

1. az első és a nem első szótagi magánhangzók megkülönböztetése az írásban;
2. első szótagi magánhangzók: az összes nyelvjárás figyelembe vételével el kellene dönteni, hogy melyik jellemző alapján (időtartam, képzési sajátság) rendszerezzük a magánhangzókat, és milyen jellel jelöljük őket;
3. a kazimi nyelvjárásban a kétféle *e* fonéma felismerésének és jelölésének kérdése;
4. nem első szótagi magánhangzók: egyetlen egységes graféma bevezetése a redukált hangra minden nyelvjárásban.

Mássalhangzók:

1. a palatális (lágý) *ś* jelölésének kérdése;
2. ki kell dolgozni egy minden nyelvjárásra érvényes módszert a mássalhangzó-kapcsolatok változásának (kiesés és hangátvetés) jelölésére.

Általános:

az orosz eredetű szótagjelölő elv és a jésített magánhangzók további használatának vagy elvetésének kérdése.

Irodalom

- Honti László 1984. *Chrestomathia Ostiacica*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Kakszin, A. – Kovgan, Je. – Koskarjova, N. [Каксин А. – Ковган Е. – Кошкарёва Н.] é.n. История хантыйского алфавита. Kézirat.
- Karjalainen, K. F. 1905. Zur ostjakischen Lautgeschichte. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 23. Helsingfors.
- Kurkina, G. G. [Куркина Г. Г.] 2000. Вокализм хантыйского языка. Новосибирск.
- Nagylexikon 1998. Большой энциклопедический словарь. Языкознание. Москва.
- Obatyna, G. A. – Prokina, T. Ja. [Обатина Г. А., Прокина Т. Я.] 1995. Хантыйский язык. Санкт-Петербург.
- Radanovics (Rédei) Károly 1961. Északi-osztják nyelvtan. Nyelvtudományi Értekezések 31. Budapest.
- Rédei Károly 1968. Nord-ostjakische Texte (Kazym-Dialekt) mit Skizze der Grammatik. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen.
- Russzkaja Ju. Ny. [Русская Ю. Н.] 1982. Хантыйский язык. Учебник для подготовительного класса (на языке казымских ханты). Издание 2-е. Ленинград.
- Steinitz, Wolfgang 1950. Geschichte des ostjakischen Vokalismus. Berlin.
- Steinitz, Wolfgang 1975. Ostjakologische Arbeiten I. Budapest.
- Steinitz, Wolfgang 1980. Ostjakologische Arbeiten IV. The Hague – Paris – New York: Mouton Publishers.
- Szengerov et al. [Сенгепов А. М., Нёмысова Е. А., Молданова С. П., Волдина М. К., Лыскова Н. А.] 1988. Хантыйский язык. Учебник для учащихся педагогических училищ. Ленинград.

(Csepregi Márta fordítása)